

АТОНСКАТА СВЕТА ГОРА И ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКИТЕ КНИЖОВНИЦИ ПРЕЗ XIII ВЕК

Мария СПАСОВА (Велико Търново)

Повече от хилядолетие Света гора Атонска е обединителен духовен център за цялото православно християнство¹. Има сведения, че българи пребивават на Атон още през X век като отшелници или като членове на монашески общности². След Великата схизма от 1054 г. християнската църква окончателно се разделя на римокатолицизъм и източно православие, а Атонската Света гора става емблематична за Православието на Балканския полуостров³. Доказателство за това е фактът, че в България и Сърбия има манастирски комплекси от Късното славянско средно-

¹ Най-ранният запазен документ, в който Атонските планини са наречени *Света гори*, е от 985 г. С първия устав за Атон от 972 г., издаден от император Йоан Цимиски, на „Лаврата“ се отрежда специален статут и се съвместяват старият Студийски устав и новата киновиална система. Последно монашеските обители се простират върху територията на целия Атонски полуостров. С втория устав на византийския император Константин Мономах от 1045 г. атонската монашеска общност вече официално е наречена Света гора (*Άγιον Όρος*).

² Богата библиография по този въпрос вж. у Павликянов, К.: „Σλάβοι μοναχοί στὸ Άγιον Όρος απὸ τὸν Γ' ὥς τὸν ΙΖ' αἰώνα“, монография, публикувана от Политистикή Έταιρεία Επιχειρηματιῶν Βόρειου Ελλάδος и Κέντρο Πολιτιστικῶν Μελετῶν „Άγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος“, Солун 2002; „Bulgarian Patriarchs on Mount Athos within the Context of the Bulgarian Monastic Presence in the Holy Mountain from the 10th to the 16th Century“// Старобългарската ръкописна книга – съдба и мисия – В памет на проф. Кийо М. Куев по случай 100-годишнината от рождението му, Велико Търново 2012, 244–270.

³ Разделението между Църквите има и последствия по същество: всичка след 1054 г. католическите обреди са отречени като покварени, а католическите църкви в Константиноопол принудително са затворени.

вековие с названието *Света гора*: Търновска Света гора⁴, Софийска (Мала) Света гора/Средецка (Мала) Света гора⁵, Сливенска Света гора⁶, Сръбска Света гора (Овчарско-кабларските манастири), Войводинска Света гора⁷.

I. Възстановяване на Българската патриаршия и православието в България

След 1018 г. България губи своята самостоятелност като държава и нейните територии са присъединени към Византийската империя. Повече от век и половина не съществуват български държавни институции, българската аристокрация е унищожена, Българската църква загубва своята самостоятелност. Развитието на литературата и книжнината не прекъсва благодарение на вътрешните духовни импулси, генериирани от старобългарската традиция. Авторитетните книжовни центрове от Първото българско царство са заместени от локални манастирски средища, в които все още има някаква книжовна дейност, а работата на българските книжовници в тях е индивидуална и самобитна. Това е основната причина българска книжнина от периода на византийската хегемония да е оскудна, а българската литература да не притежава високите качества на старобългарската литература от IX–X век.

В историческите проучвания не се откриват еднозначни отговори на два важни въпроса, свързани с византийското владичество в България:

1. През периода 1018–1186 г., през който Първото българско царство е част от Византийската империя, по земите, заселени с българи, хрис-

⁴ Дискусията около локализирането на Търновската Света гора продължават повече от век и половина. Някои изследователи говорят за първи и втори пръстен от манастири, разположени около престолния Търновград – вж. Алексиев, Й. За топонимите „Света гора“, „Търновски планини“ и „Търновска Света гора“ // Теодосиеви четения. 640 години от успението на преп. Теодосий Търновски. Велико Търново, 2005, 169–173.

⁵ Мартинов, Г. Софийската Мала Света гора: Стари църкви, манастири, параклиси и оброцища в София и околностите. София, 2011.

⁶ Ковачев, Г., Ив. Русев. Манастирската общност Света гора Сливенска и районът ѝ през XII–XVII век. Издателство Faber, 2012.

⁷ Овчаро-кабларските манастири (Овчарско-кабларските манастири) са Сръбската Света гора и се измирят от двете страни на Овчаро-кабларската клисура. Историята на тази група от общо 10 манастира се отнася изцяло към историята, дейността и времето на съществуване на Печката патриаршия. Върху територията на Фрушка гора се намират 15 манастира, заради които и планината е наричана Войводинска Света гора.

тианското богослужение на славянски ли се е водило, или е било заменено с богослужение на гръцки език?*

За отговора на този въпрос е важно да се изясни дали за Византия завладяването на Първото българско царство е *присъединяване на чужди територии към империята, или съвършане на изконни византийски земи*, които от 681 до 1018 г. са били във владение на българите. Всъщност

* Липсват преки сведения на какъв език се е водило богослужението през XI–XII век по български земи, присъединени към Византия, и това е причина за противоречиви становища. Например А. Милтенова посочва, че „Византийската империя налага в България своята църковна администрация, но не внася промени в религията, нито във формите на нейното функциониране. Това означава, че продължават да се използват оцелелите храмове, извършват се християнските ритуали, запазва се старата богослужебна книжнина, която продължава да се преподава“ (Милтенова, А. Българската средновековна литература. София, 2008, с. 398). Но и на тази във същото изследване обаче се казва: „Известно е, че Охридската архиепископия отначало е оглавена от български църковен глава. След 1037 г., когато умира архиепископ Иоан Дебърски, българин по произход, видният византийски църковен лесец Лъв Пафлагонски заема архиепископския престол. От този момент начало на църковните институции се поставят византийски духовни лица, а в отделни български селища започват да действат представители на средното и даже на нисшето гръцко духовенство“ (Милтенова, Българската литература..., 2008, с. 400). Важно доказателство, че по време на византийската хегемония не е имало богослужение на славянски език, е осъдността на кирилски старобългарски богослужебни книги от XI–XII в. Ако Византия бе запазила славянското богослужение на територията на бившето Първо българско царство, това би означавало, че Константинополската патриаршия признава правото на Българската църква и след ликвидирането на Българската патриаршия да урежда богослужението на българите християни. Това е малко вероятно. Ако църковната политика на Византия беше толерантна спрямо славяните по отношение на езика, на който се служи в църквите, би следвало след въвеждането на славянско богослужение в България и Сърбия и във византийските региони с компактни славянски поселения да има богослужение на славянски език. Липсват обаче каквито и да било исторически сведения за това. Напротив, има фактологични доказателства, че след военни победи страната победител назначава свои духовници в завоюваните територии. Така например след битката при Клокотница Иван Асен II „назначил нови митрополити и епископи, които вероятно засели не само свободни места, но и заместили ромейските духовници“ (Божилов, Ив. Българската църква: от патриаршия към архиепископия // История на Средновековна България VII–XIV век. Том I. София, 1999, с. 487).

историческите извори съдържат недвусмислен и категоричен отговор на този въпрос: според византийските хронисти и конкретно според Лъв Дякон през 1018 г. Византия си възвръща отдавна изгубените свои територии⁹. Логично би било християнското богослужение в рамките на Византийската империя да се води на гръцки език.

2. При цар Иван Асен II само Българската патриаршия ли се възстановява, или се възобновява и славянското православно богослужение?

С възстановяването на политическата независимост на България през 1186 г. Търновското царство става реална част от политическия, духовния и културния ареал на Балканите, но едва по време на паруването на Иван Асен II може да се говори за създадена държавна протекция на духовната (църковна и книжовна) култура. Този български цар остава в историята като силния владетел, удържал победа над епирския деспот и солунски император Теодор Комнин при Клокотница, разширил границите на България и наложил авторитета ѝ на трета по мощ държава на Балканите. Пълно и задълбочено е проучена вътрешната, външната и църковната политика на Иван Асен II, специално място е отделено на възстановяването на Българската патриаршия и на възстановяването на православието в България, а когато се разглежда църковната му политика, подчертава се неговата заслуга за строителството на църкви и манастири, за пренасянето на свети мощи в Търново, за икономически и юридически привилегии,

⁹ След като Йоан Цимиски завладял Югозападна Тракия и Велики Преслав (преименуван на Йоанопол), създал нова византийска административна и военна провинция, наречена *Тракия и Йоанопол*, която обхващала тракийските земи на изток от Берое и на север от Адрианопол, Източна Стара планина и областта около българския престолен град. След като прогонил русите, Цимиски организирал нови теми и присъединил българските земи към военноадминистративната провинциална византийска система. Покорените през 971 земи били превърнати във византийски провинции и получили традиционната темна организация. Влизайки в Дръстър, Йоан Цимиски лишил от сан български патриарх Дамиан и с това закрил Българската патриаршия (Божилов, Ив. Българският апокалипсис 976–1018. Комитопулите и първите им стъпки // История на Средновековна България VII–XIV век. Том I. София, 1999, 309–312; 331–335). Според Лъв Дякон след преговорите с Йоан Цимиски Светослав напуснал Мизия, „която принаследжи на ромеите и открай време се счита за част от Македония“. Понаратък се казва: „А пък император Йоан, който се борил с руската войска в продължение на цели четири месеца, върнал Мисия на ромеите (подчертаването мое, М. С.) и нарекъл Доростол Теодоропол“ (История, книга 6, гл. 8–9).

дадени на различни манастири, за интереса му към Света гора и за посещението му на Атон през 1230 г.¹⁰ Според изследвачите през XIII в. „книжовната дейност е била изразена предимно в преписване на по-стари книжовни произведения с цел да се възстанови онова, което почти двусловното византийско владичество било унищожило“¹¹. Не е изследвана цялостно обаче дейността на българските книжовници по времето на Иван Асен II¹². Все още не са анализирани задълбочено последиците от факта, че Българската църква през периода 1204–1235 г. е ориентирана към Рим¹³. Недоизяснена остава една важна страна от дейността на Иван Асен II, свързана с конкретните стъпки за възобновяването на православното

¹⁰ Златарски, В. *История на българската държава през средните векове*. Т. III. Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София, 1972 (фототипно издание), 323–418; Дуйчев, И. в. Принос към историята на Иван Асен II // *Българско средновековие*, 1972, 289–321; Бакалов, Г. *Средновековият български владетел*. София, 1995, 210–218; Божилов, Ив. *Фамилията на Асеневци (1186–1460)*. Генеалогия и просопография. София, 1985 (репринт 1994), 77–92, с. 86; Божилов, Ив. Иван II Асен (1218–1241): цар на българи и гърци // *История на средновековна България VII–XIV в.* Т. I. София, 1999, 479–500.

¹¹ Дуйчев, И. в. Търново като политически и духовен център през късното Средновековие. — В: *Българско средновековие*. Проучвания върху политическа и културната история на България. София, 1972, с. 428.

¹² Гюзелев, В. Книгописци и поръчители на някои български ръкописи от XII–XIII в. // Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век. София, 1985, 118–122; *Българската литература и книжнината през XIII век* (Под редакцията на Иван Божилов и Стефан Кожухаров). София, 1987.

¹³ Двете дати от този период са свързани с две събития, изиграли важна роля в историята на България. През 1204 г. се извършват важните дипломатически стъпки, предприети от цар Калоян, които за три десетилетия почти пренасочват ориентацията на Търново към Рим и откъсват Българската църква от православния Изток. По време на царуването си Калоян води седемгодишна кореспонденция с папа Инокентий III. На 7 ноември 1204 г. папският легат кардинал Лъв помазал българския архиепископ Василий за *primas* (рѓимас), а на 8 ноември 1204 г. коронясал Калоян за *rex* (рех) (Божилов, Ив. Дипломатическата игра: цар Калоян – папа Инокентий III // *История на Средновековна България VII–XIV век*. Том I. София, 1999, с. 445). Годината 1235 е знаменателна за историята на Българската църква. По време на управлението на цар Иван Асен II през 1235 г. била възстановено каноническото и йерархическото обединение между Българската църква и православния Изток” (Божилов, История..., 1999, с. 493).

славянско богослужение през първата половина на XIII век¹⁴. Все още не са изяснени същинските причини за пътуването на Иван Асен II през 1230 г. до *Света гора*. Обикновено интересът му към Атон се обяснява като следване на традицията на византийските василевси щедро да обдаряват и покровителстват тамошните манастири. Според В. Златарски Иван Асен II е посетил *Света гора*, за да намери духовници, които „да четат и да извършват богослужението на старобългарски език“ в юго-западни територии, отвоювани и присъединени към България¹⁵. Иван Асен II, който сам себе си титулува към *Ха ба въкрытие Църкви*, може би наистина е бил мотивиран и от тази традиция, но много по-вероятно е обаче истинските причини за посещението му на Атон да са други. Предположението, че царят е съзнавал пряката връзка между възстановяването на Българската патриаршия и възстановяването на славянското богослужение в България, се доказва от действията му веднага след битката при Клокотница¹⁶. За да се води православно богослужение на славянски, българските църкви трябва да имат преведени на славянски богослужебните книги, които през втората четвърт на XIII в. се използват във византийската богослужебна практика. Висока образованост и богословска култура се изискват от представителите на висшето българско духовенство, които имат отговорното задължение да решат кои от старобългарските преводи от IX—XI век могат да се използват и през XIII в., кои наложително следва да бъдат редактирани, както и какви нови богослужебни книги трябва да се преведат. За да се извършат новите преводи, са нужни гръцки *образци* и български книжовници *преводачи*, а за да се размножат старите и новите славянски преводи, са нужни български *преписвачи*. Размножаването на славянски среднобългарски *образци* изисква значителни *финансови средства*, сериозна *организация*, авторитетна *протекция* и продължително *време*, за да се осъществи. Преди това трябва да се осигури достъп на българските книжовници до библиотеките на светогорските манастири, които са хранилища и депа на ръкописи¹⁷. В изследванията по църковна

¹⁴ Златарски, *История...*, Т. III, 1972, 323—418; Дуйчев, Ив. *Принеси...*, 289—321; Бакалов, Г. *Средновековният български владетел*. София, 1995, 210—218; Божилов, Ив. *Фамилията на Асеневци...*, 1994, 77—92; Божилов, Иван II Асен..., 1999, 479—500.

¹⁵ Златарски, *История...*, т. III, 347—348.

¹⁶ Божилов, Ив. *Българската църква: от патриаршия към архиепископия / / История на Средновековна България VII—XIV век*. Том Й. София, 1999, с. 487.

¹⁷ Странно е, че през XIX в. на Атон са открити български глаголически ръкописи, но са намерени малко български кирилски ръкописи от XI—XII в.: Хилendarски листове (2 л.) и Зографски листове (2 л.) от XI в., а от XII в. — Григоровичев паримейник. В същото време там са открити глаголически ръкописи.

история не е отделено специално място за осветляването на въпроса за отношението на атонските монашески братства към българските монашески братства и към Българската църква през периода 1204—1235 г., когато църковната политика на България е обвързва с Рим. Това сдава ли е останало тайна за манастирските братства на Атон: реално това е отстъпление от православието и е малко вероятно да не се е отразило на отношението към онези български книжовници, които не са монаси на Атон. Изразител на официалното отношение на светогорските манастирски братства по най-важните въпроси, свързани с православието християнство и с киновиалния живот на монасите, е *протосът* в Карея, който оглавява органите за самоуправление на светогорските манастири¹⁸. И ако действително отношението към Българската църква е било негативно¹⁹, единствено цар Иван Асен II може да го промени, като декларира лично решението си за възобновяване на Българската патриаршия и за възстановяване на православието. Пряка връзка с тези действия на Иван Асен II е възобновяването на славянското богослужение по византийски образец в българските църкви. В нито едно изследване по история не се посочва, че причината и подтикът за пътуването на българския владетел до Атон може би са били конкретни. Първата и главна цел на Иван Асен II е с личния си авторитет на християнски владетел да спечели подкрепата на атонските братства за планирания от него радикален завой в църковната политика на България. Потвърждение на това предположение е фактът, че при провъзгласяването на Българската патриаршия в Галиполи през 1235 г. заедно с българския цар участвали и атонски монаси²⁰. Втората задача на българския владетел при визитата му на Атон най-вероятно е била свързана с наложителната потребност да се сдобие с официално разрешение от *протоса* и от представителите на светогорските манастирски братства атонските библиотеки и скриптории да станат достъпни за

¹⁸ Карея е административният център на *Света гора* и седалище на управителните и изпълнителните органи на самоуправляващото се братство. От X в. управлението се осъществява от т.н. *прот* или *протос*. В центъра е разположена административната стража, в която заседават представителите на двадесетте атонски манастири, а пред нея се намира съборната църква *Протата*, в която се извършват всички официални церемонии на монашеското братство.

¹⁹ Фактът, че за периода 1204—1235 г. липсват сведения за контакти между ръководството на атонските манастири или на манастирските братства и представители на Българската църква, е вече потвърждение на предположението, че ориентацията на България към Рим не е била посрещната с одобрение.

²⁰ Дуйчев, Приноси..., 1972, с. 304.

българските книжовници. Подобна хипотеза всъщност се подкрепя от факта, че по време на престоя си на Атон Иван Асен II „издал дарствени грамоти в полза на манастирите Ватопед, Иviron, Зограф, Великата лавра „Св. Атанасий“ и на Протата“²¹. Особено важно е съдържанието, че цар Иван Асен II е дарил хрисовул на Протата в Карея. За това свидетелства лично и Патриарх Евтимий, който в *Житието на преподобната Петка Търновска* пише, че във Великата лавра и в Протата има златопечатни грамоти на Иван Асен II: ... скѣтлїи ѹго хрисовул иъ слакиѣи лаѣрѣ скитыс горы и протатѣ штиглии иоинъ скѣдѣтельсткоиуть лицемъ²². По времето, когато бъдещият Патриарх Евтимий е атонски монах, той или е бил привилегирован, или е имал по-особен статут, щомъ е получил достъп до архивите на Великата лавра и на Протата, в които са съхранявали златопечатните грамоти на българския владетел отпреди почти век и половина. Третата причина за пътуването на българския владетел до Атон точно през април може би е свързана с участието му в храмовия празник на българския Зографски манастир „Св. Георги Зограф“. В „Разказа за зографските мъченици“²³, има сведения за даренията на цар Иван Асен II за Зографския манастир, споменава се и за съществуване на кула на името на българския цар²⁴. В „Сводната грамота“ на Зограф, която несъмнено е фалшификат, има и данни, които намират потвърждение в достоверни исторически извори. В нея се съдържа сведение за пребиваване на цар Иван Асен II в Зографския манастир от 23 до 27 април (на 23 април се чества храмовият празник на Зографския манастир „Св. Георги“)²⁵. От датировката на

²¹ Божилов, Иван II Асен..., 1999, с. 490; бел. 92—96.

²² Житії и жиць прѣодѣленіе латри наши цѣти иъ шелки и како прѣкисна иѣст съѣть прѣславленіи градъ трыношъ съписане куръ икоиниѧ патріархемъ трансюнанъ // Съчиненія на Българския Патриарх Евтимий. Велико Търново, 2011, с. 137.

²³ В последно време това съчинение жанрово се определя като *Похвала за зографските мъченици*.

²⁴ В това оригинално съчинение се повествува за нападението на отряд „латиномислещи“, наемници на византийския император Михаил VIII Палеолог, които през 1275 г. разоряват Зографския манастир и запалват кулата на цар Асен, в която изгарят 21 монаси и четириима миряни: занесъл и ирил асѣлк цѣрк и изгорѣл и съѣти цркви и съѣгъл цркви и интрахи и злати и златки многоеци и тѣсък ина суткар црквица, иже иѣхъ ѿ пѣгочетинъ и пропанълтии цркви ита Гла стѣ цѣрк и киликаго и съна асѣлк... (Дуйчев, Приноси..., 1972, с. 300).

²⁵ и съмъшъ цѣркви трыношки... и похвала се въсъи иъкона... единодушнъ и придоши икъ тѣчи горѣ асеници... и сътвориши тракиесткъ стѣни липниш хъс георгіо, априла ица ит дикъ, и какъ тракиесткъ дълъ дикъ... извади ишанъ сонъ пѣлажъ и шесташ оуда стѣни георгіо (Иванов, Български старини..., 1970, с. 542).

Ватопедската грамота ясно се чете месецът, през който е издаден документът: лица *антил[іа]*. И въпреки че годината е нечетлива²⁶, Ив. Дуйчев, въз основа на анализа на историческите извори и на критичен преглед на научните публикации, я датира като издадена по време на пребиваването на Иван Асен II на Атон и заключава, че „българският владетел през април 1230 г. ще да е посетил най-важните светогорски манастири“²⁷. Тази датировка на *Ватопедската грамота* се приема за безспорна от историци и филолози²⁸. Въпросът за пътуването на Иван Асен II до Атон има пряка връзка с битката при Клокотница, защото именно след нея той предприема пътуването си до Атон. Твърдението на В. Златарски, че битката при Клокотница се е състояла на 9 март 1230 г., индикт 3, е наложена в историческата наука. Годината *ѧѰїн* (6738) от сътворението на свeta, индикт І. (3) по новата ера, е в границите на 1 септември 1229 — 31 август 1230 г. Това означава, че между 9 март (битката при Клокотница) и 31 август 1230 г. (когато е краят на индикт 3) би следвало да се „вместят“ *военните действия* (*ѧѡлѧѡ* на краин въ румъния). И разки конски гърцикъ. И салиго цркв кюор феодора коминина та съ исѣкли колъкъ иго· а заса към прѣл ѿ одрина до драчъ гърцикъ. И та же арванаскъ и сръпскъ тъка същъ градинъ зъркъстъ црквгъ и салиго того гръд дръжахъ фръзи²⁹, административни промени и дипломатически ходове в присъединените територии (...къ инчъже и линтраполити и епископы свѣтилъ и благочестникъ постави)³⁰. Пътуването на Иван Асен II до Атон, предприето през април 1230 г., всъщност е важен дипломатически ход, който едва ли е било възможно да се осъществи, ако битката при Клокотница се е състояла на 9 март 1230 г. Това би означавало, че между 9 март — 31 август 1230 г. би следвало да се „вместят“ битката при Клокотница, военните действия, стенописването на църквата, довършителните работи по вътрешната и уредба и изработването на надписа, освещаването на храма и пътуването на царя

²⁶ Годината може да бъде разчетена, ако се направи дигитална снимка с ултравиолетово осветяване на последните два реда, които са полуизличени.

²⁷ Дуйчев, Приноси..., 1972, 303—304.

²⁸ Дуйчев, Ив. Приноси..., 1972, с. 295—304 (в бел. 35 Ив. Дуйчев посочва, че според Ив. Гошев *Ватопедската грамота* е издадена през април 1236 г.); Тотоманова, А. Грамоти на българските царе // Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Велико Търново, 2003, с. 121.

²⁹ Тук и по-нататък цитираните откъси от надписа върху колоната в лаврата „Св. 40 мъченици“ след разчитане *de visu* предавам с развързани лингвистични буквенi съчетания, с надредни букви и съкращения, с препинателни и надредни знаци.

³⁰ Съчинения на Българския Патриарх Евтимий, 2011, с. 137.

до Атон. При разчитането и анализа на съдържанието на надписа на цар Иван Асен II от църквата „Св. 40 мъченици“ видният историк Васил Златарски игнорира факта, че всъщност в съдържанието на надписа темпоралните равнища са ясно разграничени. Той допуска и една синтактична грешка, която довежда до сериозни последици, засягащи както датирането на битката при Клокотница, така и важни исторически събития. Ето откъса от надписа, неправилно сегментиран и неточно преведен на съвременен български от В. Златарски: „...създал ѝ зачала“ и писаний „украси до конца: прѣчилих сї ѹ църкѡ къ имѧ стѣ: м· мікъ іхъже помоющъ къ тѣ ѹ цѣрква моего...“ въже лъко писаше съ хралигъ съ излязъ на праън иъ рушаникъ. Ъ разки конекъ гръцкъ. Ъ сълѣго ѹрб кюор феодора колинна иѣ съ неѣлии колѣбръ ит... издигнах от основа и с живопис украсих докрай пречестната тая църква в името на светите 40 мъченици, с помощта на които в дванадесетата година от царуването си, в която година се изписваше (с живопис) тия храм, излязох на война в Романия и разбих гръцката войска, а самия цар кир Теодор Комнин взех в плен с всичките му боляри¹¹. Изразът ихъже помоющъ В. Златарски отнася към второто изречение, т.е. Иван Асен II е воювал и победил с помощта на 40-те мъченици. Изразът всъщност се отнася към предходното изречение, т.е. строителството е извърщено с помощта на 40-те мъченици, патрони на църквата. В оригиналния надпис изразът дори пунктуационно е отнесен към предходната част на надписа чрез точката след него, а не преди него: ... създал ѝ зачала прѣчилих сї ѹ църкѡ къ имѧ стѣ: м· мікъ іхъже помоющъ. При правилно синтактично сегментиране преводът на тази част от надписа е следният: ...съградих из основи и с живопис украсих докрай тая пречестна църква на името на светите 40 мъченици с тяхна помоющъ. В дванадесетата година от моето царуване – годината, в която се стенописваше храмът – излязох на война в Романия и разбих гръцката войска, а самия цар кир Теодор Комнин плених с всичките му боляри...¹²

Сведенията от надписа, които имат бесспорна историческа достоверност, са следните:

- до 31 август 1230 г. (до края на юлиан. ил. г.) църквата „Св. 40 мъченици“ е построена (създал ѝ зачала);

¹¹ Златарски, В. *История на Българската държава през средните векове*. Том II. Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280). София, 1972. Притурка, 592–593.

¹² Подробно за разчитането и анализа на надписа вж. у Спасова, М. Кога се е състояла Клокотнишката битка // *Studia protobulgaria et mediaevalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 435–443.

- украсата на църквата и стенописите са напълно завършени (писани във възраст до конца);
- надписът върху мраморната колона, състоящ се от 12 реда и половина сложно лигатурно писмо, е готов;
- патрон на църквата са 40-те севастийски войни мъченици (църквъ има стъпки: мъченици);³³
- през дванадесетата година от царуването на Иван Асен II започва войната в Румания (във възраст на църквата монголи... извършват на пръстъ румънските...);
- през същата дванадесета година от царуването му продължава стенописването в храма (във възраст на църквата монголи... и ние извършвате съдържанието със съдържанието на църквата и при жителите на арбанаската и сърбската...);
- изброени са завоеванията на Иван Асен II — крепости, градове и територии (извършват на пръстъ румънските и разбиват конските гръцки... и самият църквата княз Феодора коланина извърши всички пръстъ и ордена и до драгашките гръцки... и при жителите на арбанаската и сърбската...);
- Цариград и крепостите около него владеят латиняните, но и те са зависими от скита на българския владетел (тъкъм скита градовете отвориха църквите и самият скита на българския владетел тъкъм скита монголите покиноваха със понеже иного църкви и извършиха разбиването и разрушаването ради дните скита и спровадили скита и така покинуващи...).

³³ В житието на Иларион Мъгленски в *Стихишия пролог* сведенията са категорични, че църквата е строена с патрон 40-те мъченици, а не е приемана по-късно, както допуска В. Златарски: извънли съм този църквата икона на архитектурата и съдържанието ѝ има стъпки на мъченици и добре съдържани, а и така църквата съдържа и скрипторий (Петков Г., М. Спасова. *Търновската редакция на Стихишия пролог. Текстове. Лексикален индекс*. Т. II, месец октомври. Пловдив, 2009, с. 66).

³⁴ Когато се поставя въпросът колко време е необходимо за стенописването на един храм, уместно е да се направи сравнение с времето, нужно за украсата на един лицев ръкопис. Тетраевангелие Akc. 10778, НБ Варшава, 1614 г. (№ 271 в каталога *Rękopisy cerkiewnośląskie w Polsce. Katalog. Kraków*, 2004, 127—128), е копие на Иван-Александровото четириевангелие. Съдържа над 300 миниатюри, 13 от които са на цяла страница. Преписано е по поръчка на митрополит Анастасий Кримка за манастирската църква в Драгомирна. Евангелието съдържа приписка, според която текстът е преписан за шест месеца, а украсата му е завършена за една година. В *Каталога* (с. 128) е посочено, че украсата на евангелието окончателно е завършена в 1617 г., т.е. три години след като текстът е бил преписан. А когато става дума за monumentalна църковна живопис, колко ли време е било необходимо, за да се завърши окончателно стенописването на храм с размерите на „Св. 40 мъченици“.

Сведенията, че Иван Асен II е упражнявал власт и влияние над франките, се считат за недостоверни. Ив. Божилов, след като цитира коректно гръцките и латинските извори, свидетелстващи за отношенията между Никея, Епир, Латинската империя и България през 1228—1229 г., отхвърля реалната възможност да е съществувал договор между латинските барони и Иван Асен II за годеж и регентство на малолетния император Бодуен II. Той заключава, че „всичко това би било твърде хубаво, за да е вярно“ и че подобни дипломатически ходове „биха имали своето естествено място само след битката при Клокотница“ (подчертаването мое, М. С.)³⁵. Историческите извори, в които се съдържат сведения за влияние и власт, упражнявани от Иван Асен II в Константинопол, както и сведения за битката при Клокотница, които не подкрепят утвърденото становище, че тя се е провела на 9 март 1230 г., се обявяват или за късни, или за недостоверни. Ето някои примери:

- Известието на Marino Sanuto: в него се твърди, че в Константинопол било взето решение малолетният Бодуен да бъде оженен за дъщерята на Иван Асен II. Това известие категорично се отхвърля от Ив. Божилов въз основа на следните доводи: 1) то е сравнително късно; 2) в донесението на Джовани Квирини, в което има сведение за единогодишното помирение с Теодор Дука Ангел и за проектодоговора между Латинската империя и бившия ерусалимски крал Жан дьо Бриен, „бихме очаквали... да открием и споразумението на бароните с Иван II Асен“³⁶.

- Хрониката на Ruyccardi de S. Germano: в нея се твърди, че е имало битка между гърците, че Клокотнишката битка се е състояла през април и че Теодор Комнин е ослепен през 1230 г. В. Златарски обявява този извор за недостоверен, понеже у Г. Акрополит липсва сведение за битка между гърците през 1228—1229 г.³⁷ Основната причина да се отхвърли тази хроника като исторически достоверен източник всъщност е твърдението, че битката при Клокотница е станала през април, а не на 9 март 1230 г., както е според тезата на В. Златарски.

- Краткото описание на митрополита на Бератската митрополия А. Алексудис: Това описание е издадено в Керкира през 1868 г. и в него се казва, че битката при Клокотница се е състояла през 1229 г. Неотдавна някои сведения и текстове от този източник бяха въведени в научно обра-

³⁵ Божилов, Ив. *Фамилията на Асеневци*, 1994, 79—80; бел. 18—32.

³⁶ Божилов, Ив. *Фамилията на Асеневци*, 1994, 78—79; бел. 23—29.

³⁷ Коментар на този извор вж. Златарски. *История на Българската държава...* Притурка. София, 1972, 595—596; Спасова. *Кога се е състояла...* 2003, 436—437; 440.

ката история по времето на Иван Асен II. Според това историческо описание през 1229 г. албански градове и крепости са били завладени от Асен, цар на българските, когато бил пленен и епирският деспот Теодор Комин. Изхождайки от утвърденото становище в българската историческа наука, че битката при Клокотница се е състояла през март 1230 г., П. Асенова коректно обнародва това сведение, но без да коментира дали е достоверно или е недостоверно: „В историческото си описание А. Алексудис съобщава между другото за завладяването на „Берат, Елбасан и други албански крепости от Асен, цар на българите“ през 1229 г. и за пленяването на Теодор Ангел Комин от Асен...“³⁸.

Нерядко свидетелства за събития и факти от българската история в славянски средновековни текстове се обявяват за ненадеждни или че са плод на неоправдано високо самочувствие на авторите. Пренебрегва се фактът, че тези сведения се срещат в различни по жанр текстове, че са възникнали по различно време, но че са единни като съдържание и фактология:

- в титулуването на Иван Асен II във *Ватопедската грамота* (и асънъ цръ блъгаром и гръцкѣ) и в *Дубровнишката грамота* (И асънъ цръ блъгаром и гръцкомъ)³⁹;
- в *Летописен разказ от времето на Иван Асен II* за пренасяне мощите на св. Петка Епиватска (иша вѣхахъ тѣа латини аци и цръмъ гръмъ обладоахъ, иъ вѣлми болоахъ се и чгѣхъ, и покиноваахъ се слонокъ, исходешиехъ изъ югъ цръ асънокъ, и онже его ради облѣсть, мицъ ли се, дръжахъ)⁴⁰;
- в житието на Иларион Мъгленски в *Стишиния пролог* (въспѣймъ цѣткѣ скитни и шкъни цръ ишаигъ асънъ, сиъ старалго асънѣ црк. и иы цѣткѧ и шададѧ на българи, и гръцы же и фръги, сръби же и арбанаси, и всѧ грады ѿ морѣ и до морѣ)⁴¹;

³⁸ Асенова, П. Гръцки източник за „Български стариини из Албания“ // *Studia protobulgarica et mediaevalia europensis*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 378.

³⁹ Подписът на Иван Асен II във *Ватопедската* и в *Дубровнишката грамота* е лигатурен и го разчитам по фотосите в книгата на Даскалова, А., М. Райков †. *Грамоти на българските царе*. София, 2005.

⁴⁰ Кожухаров, С. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. *Литературна мисъл*, 1974, № 2, с. 128; препечатка в Кожухаров, Ст. *Проблеми на старобългарската поезия*. Издат. център „Боян Пенев“, София, 2004, с. 314.

⁴¹ Петков Г., М. Спасова. *Търновската редакция...*, т. II, 2009, с. 66.

• в житие на Петка Епиватска в *Стишиния пролог* по ркп. БАН 73 (тогда ке фръгомъ цръгъ дръжациагъ, и дани да дръниъ великошац црю юшав асъни)⁴²;

• в житието на Петка Епиватска в *Обикновения пролог* по ркп. Тр. 717 (1729), 1429 г., л. 379б (тогда ке фръгомъ цръгъ дръжациагъ, и дани да още великомъ црю ѹскъно юшав неу)⁴³;

• в житието на преподобната Петка от Патриарх Евтимий (благочестникомъ царю пътъгарскому юшавоу асъни сыну старого цара асъни... даси до царствующаго града кръпко и мѹжъстънѣк въса покори же и пошамада и салы тъ царьсткоуши градъ повелна же и покори и изѣ талие дръжциис фроугы под даню ѿустрон)⁴⁴.

От тези ширитани по-горе примери за истинно се приема единствено съдението за пренасяне на мощите на св. Петка Епиватска от Каликратия в Търново, без да се коментира кои са реалните причини, заставили латинците да предават на Иван Асен II мощите на светицата. Научната обективност предполага да се има предвид, че във византийските и латинските извори истината за героични битки и важни събития от българската история или се редуцира, или се деформира⁴⁵. Ако не съществуваше

⁴² Петков Г., М. Спасова. *Търновската редакция...*, т. II, 2009, с. 46.

⁴³ Цитирам по дигитален кадър от ръкописа на сайта на Свято-Троицката лавра <http://www.stsl.ru/>

⁴⁴ *Съчинения на Българския Патриарх Евтимий*, 2011, 136–137.

⁴⁵ Ето някои примери от *Търновската редакция на Стишиния пролог* за отношението към българите: 1) *Битката при Върбишкия проход през 811 г. а)* никифороу же цръкъ прохамъшоу... и на пътъгари того пои рати же съразиши сѧ пръвѣ гърци пои ёдинъ пътъгари потомъ оправиши сѧ пътъгари поразиши гърци (Петков/Спасова, т. 11, 2013, с. 8); При никифорѣ цръ... изшѣ на пътъгари сѧ въсѣклиши гърческиши воинства тако и съ своянъ въсѣклиъ окрошили капно... и съразиши сѧ и съподѣлъкъ показа възлъ пои ёдъ на ии о таковѣлиъ ѿкъ съподѣлъкънъ мысълъ олагчнъ и прѣдъразгърдѣкъ съдѣши пристоя гасти и гигто и о ии ѿкъркъжъ такове изоставиши пътъгари гънѣти сѧ съткори дръзвати и въ ёдълъ пои ѿвънъ на гърческа воинства того самаго цръкъ капно съ въсѣкли иго колъръ ие-стражъ наъ слажинъ иши и лию ѿкънестко иъ ии съдѣловашъ ии поизлѣдъкиши възлъ въ ии до ёдъного кесма иши самаго цръкъ ѿнъ гащи же ранали гащи приижъ авни въ ѿ житїа прѣдошли (Петков/Спасова, т. 11, 2013, с. 54); б) пътъгари же иерархиии ии поданакаиши Ѿ ѿ ѿстина истина изъдъши иъ македониа и фракия пътъниша шктичнаци и того самого цръграда еъл айтъногъ град дондоша, и то да, б. лицъ ѿкъсѣдши поплѣниша илицѣкъ оправиша... и краю ѿшкестигащъ на пътъгарскинашъ ѿкъсънъ томъ же ироуангъ пътъниши числомъ дъшъ л. тысячи (Петков/Спасова, т. 5, 2010, с. 61); в) никифороу цръкъ воинавши на пътъгари изъди и тънъ съ воинъ... пътъдъ цръкъ никифоръ въ винскури българския. иъзвидаша иъ гори пътъгари останаъши ѿ секте до ѿ, тысячи и лиежат иихже въсѣкоша гърци и

надписът върху колоната в „Св. 40 мъченици“, щяхме ли да извлечем от гръцките и латинските извори важните сведения за блъскавата победа на Иван Асен II при Клокотница, за мащабните му териториални завоювания, както и за ролята на България на Балканите през XIII век?

В надписа върху колоната в църквата „Св. 40 мъченици“ няма нито един конкретен факт, който може да бъде основание за заключението, че битката при Клокотница се е провела на 9 март 1230 г. Коментирайки *Търновски надпис*, Ив. Божилов пише: „Безспорно летописната част на надписа е основната и има по-голяма стойност. Тя ни дава възможност да определим точната дата на прочутата Клокотнишка битка (9 март 1230 г.), в която Иван II Асен нанесъл унищожително поражение на епирския деспот и солунски император Теодор Дука Комин“⁴⁶. Парадоксалното в случая е, че веднъж формулирана от авторитетен учен като В. Златарски, тази хипотеза се приема за безспорен исторически факт с важни последствия: от 1230 г. се изваждат 12 години и 1218 година се посочва като година на възшаряването на Иван Асен II. Обстоятелството, че съществуват сведения, за които се полагат доста усилия, за да бъде доказана тяхната недостоверност, е най-сериозното доказателство, че датировката 9 март 1230 г. за битката при Клокотница не е безспорна. Когато данните от изворите и историческите събития на Балканите през 20-те и 30-те години на XIII в. се представят в логична последователност, оказва се, че се очертава една обективна картина, в която утвърдената датировка на битката при Клокотница противоречи на фактите и следва да бъде коригирана⁴⁷. Ето картина от подобна обективна подредба на историческите свидетелства и факти:

След възшаряването на Иван Асен II Никея, Епир и Константинопол проявяват по-засилен интерес към България; епирският деспот и солунски василевс Теодор Ангел Комин Дука изпреварва Никея и Константинопол и между 1224 и 1227 г. сключва съюз с цар Иван Асен II, скрепен чрез династически брак на дъщерята на българския цар Мария с деспот Мануил, брат на Теодор Комин; през 1228 г. умира Робер дьо Куртене и

разделящи ги въздържани и във спорни нападки и тако по възможност гръцките пътища и сила във всички страни също тако и сърбите никофиийско популарниши (Петков/Спасова, т. 4, 2010, с. 96); 2) *Битката при Ахелой през 917 г.*: иконографията показва българска рать подвикана със тогъда и сега вълчиши на външните покрайнини държащите и съвразниши же със рати и несъставими вълчиши и лишити тласкайши пашами със (Петков/Спасова, т. 4, 2010, с. 96).

⁴⁶ Божилов, Ив. Търновски надпис на Иван II Асен // Стара българска литература. Том 3. Исторически съчинения. София, 1983, с. 357.

⁴⁷ За безспорните исторически събития извори няма да се посочват, а ще се дават само спорните или обявените за недостоверни сведения.

за император е обявен малолетният Бодуен II⁴⁸; води се сражение между Никея и Епир през 1228—1229 г. (според хрониката на Germano)⁴⁹; когато през дванайсетата година от царуването си Иван Асен II започва войната с Теодор Комин в Романия, църквата „Св. 40 мъченици“ е вече изградена и се извършва стенописването ѝ⁵⁰; битката при Клокотница се е състояла през април (според хрониката на Germano) 1229 г. (според Алексудис); след победата при Клокотница и пленяването на Теодор Комин Иван Асен II успява да завоюва голяма част от Тракия (с Адрианопол, Димотика и Волерон), Македония (Серес, Пелагония и Прилеп), Велика Влахия и Албания, налага влиянието си в Солун и Сърбия⁵¹ — за реализирането на всичко това е нужно продължително време; царят въвежда административни промени и извършва назначения на български духовници в завзетите територии; латинските барони от 1228 г. водят дипломатически преговори както с Иван Асен II, така и с бившия ерусалимски крал Жан дьо Бриен; след битката при Клокотница и бляскавите си завоевания Иван Асен II се превръща в сериозен фактор на Балканите и латинците се опитват да го привлекат чрез предложение за годеж и регентство на малолетния император (сведение на Марино Сануто), но водят преговори и с Жан дьо Бриен, опитвайки се да изолират силния Иван Асен II⁵²; през април 1230 г. латинските барони склучват договор с Жан дьо Бриен и по този начин неутрализират Иван Асен II; през 1238 от сътворението на света, индикт 3 (1 септември 1229 — 31 август 1230 г. по новата ера) военните действия са приключили, украсата на църквата е завършена докрай, изработен е и надписът върху мраморната колона⁵³, готовият храм следва да бъде осветен; освещаването на църквата задължително трябва да се извърши през 1230 г. на 9 март, когато е храмовият празник (на тази дата се чества паметта на 40-те севастийски воини мъченици, които са патрон

⁴⁸ Латинската империя е в тежка ситуация, притисната от Епир и Никея, без да се изключва България.

⁴⁹ Това, че Г. Акрополит не съобщава за сражение между Никея и Епир, е обяснимо, ако победител е бил Теодор Комин. Тази победа може би е подтикът Теодор Комин да наруши договора с Иван Асен II и да тръгне срещу България.

⁵⁰ Дали църквата е построена с помощта на 40-те мъченици, или победата е извоювана с тяхна помощ — няма значение: когато се води войната, храмът е напълно построен и се рисуват фреските в храма.

⁵¹ Божилов, *Фамилията на Асеневци*, 1994, 80; бел. 36—40.

⁵² Това потвърждава сведенията от надписа, грамотите и славянските извори, че цар Иван Асен II е играл важна роля в Латинската империя през 1229—1230 г.

⁵³ Надписът всъщност е строително-триумфален, а не строително-летописен.

на църквата); през април 1230 г., когато се навършила една година от победата при Клокотница, цар Иван Асен II предприема поклонническо и дипломатическо пътуване до Атон, което има конкретни политически и културни цели и задачи⁵⁴.

Всички историци, изследвали дейността на цар Иван Асен II, отбележват приноса му за възобновяване на Българската патриаршия и за възстановяване на православието в България. Не познавам обаче публикация, в която конкретно да се посочва какво включва актът по възстановяване на православието. И друг въпрос изисква обективен отговор: действително ли от 1186 г. до първата четвърт на XIV в., когато се счита, че старецът Йоан е работил във Великата лавра на Атон, е липсвала книжовна дейност в България? Възможно ли е да не са превеждани и преписани славянски богослужебни книги по времето, когато се възстановява Патриаршията, възстановява се православието и в българските църкви се утвърждава богослужение по византийски образец?

В своя предишна публикация върху приписката за старец Йоан се опитах да докажа, че дейността на българския книжовник следва да се отнесе към XIII, а не към XIV век⁵⁵. В нея анализирах приписката от октоих № 19 от Синайския манастир „Св. Екатерина“ (нататък *Син 19*) на палеографско, правописно, езиково и съдържателно равнище. Сведенията от приписката, които позволяват дейността на старец Йоан да се отнесе към по-ранна епоха, са отпаднали от вниманието на изследвачите по следните причини: *a)* приписката не е датирана; *b)* в нея не се съдържат имена на исторически личности или църковни дейци, по които може косвено да се датира; *c)* двете части на приписката не са били проучвани поотделно и не са били изолирани отликите между тях; *d)* не е забелязана важната съдържателна разлика между двете части на приписката: в първата част на приписката, палеографски отделена отчетливо от втората част, се представя дейността на старец Йоан на Атон и във Великата лавра „Св. Атанасий“⁵⁶ (вероятно тази част е преписана от антиграфа на

⁵⁴ Причините за пътуването на българския цар до Атон вече бяха разгледани подробно.

⁵⁵ Спасова, М. Приписката за старец Йоан и проблемът за Атонската редакция на старобългарските книги // Търновска книжовна школа. Т. 8. Св. Евтимий, патриарх Търновски, и неговата духовна мисия в Европа. Велико Търново, 2007, 211–229.

⁵⁶ Научно недостоверно е дейността на старец Йоан да се свързва само с Великата лавра. В предишната си публикация не наблегнах достатъчно на факта, че в текста на приписката има сведение, че той е избрал книгите, които да преведе и препише на Атон, и в лаврата „Св. Атанасий“: *Gia избравши въ стон горѣ афон'стѣкъ и лауѣкъ егеноислааго ѿць наші афанасіѧ... прѣложи и йсписа книгы ижихъ илниа вѣ.*

Син. 19), а във втората част, писана от ръката на йеромонах Методий, се изброяват книгите, които той лично е преписал⁵⁷, присъстват важни сведения и за октоих *Син. 19*⁵⁸. Иван Божилов с основание пише: „Една от най-слабо проучените страни от историята на българското общество през XIII в. е българската култура“⁵⁹. Необяснимо защо и историци, и филолози все още не са представили гълъно и систематизирано конкретните факти за дейността на българските книжовници през този период. Липсва отговор и на въпроса защо има малко български ръкописи от XIII в.⁶⁰, ако, както предполагат някои историци и филолози, славянското богослужение в българските църкви никога не е прекъсвало. Текстовете, редактирани, преведени и преписани през XIII век от анонимни книжовници, са запазени предимно в късни преписи и затова най-често биват отнасяни към книжнината на XIV век поради факта, че при изследването на славянските текстове водещо значение има датировката на ръкописа, а не езикът.

II. Атонската Света гора и дейността на българските книжовници през XIII в.

Предишната ми публикация за дейността на старец Йоан на Атон беше опит да анализирам фактите от приписката като свидетелство, че дейността на българския книжовник следва да се отнесе към епохата на Иван Асен II. Трудно (невъзможно почти!) е да се промени научно становище, наложено от авторитетни учени и възприето трайно като безспорна истини. И въпреки научния скептицизъм и недоверието, с които бе приета публикацията ми, в това проучване ще се опитам да разгледам проблема от противоположната гледна точка: има ли основания само въз основа на датировката на октоиха *Син. 19*, в който е поместена приписката, книжовното дело на старец Йоан да бъде отнесено към първата половина на XIV в.? На анализ ще бъдат подложени основните факти от съдържа-

⁵⁷ Зъгър гръцкиш и хоудын, и посафдий икесеуъ: недостойнък парици са илниагъ иноческийи, икошдий, иж и йеромонахъ: понеждиц са и зъгър: ѿ слад'кии икоедъ стар'цехъ: и исписа икоолите книжъ.

⁵⁸ посафдии же икоедъ сего ѿемогладника иже зъгъриетъ слад'ки: и състави иго сице іакоже єсть: єдиною замогож, ѿ начала даже до конца. Октоих *Син. 19* е новоизведен (вж. у Йовчева, М. Новоизводният славянски октоих по най-ранния препис в кодексите 19 и 20 от манастира „Св. Екатерина“ в Синай// Преводите през XIV столетие на Балканите. София, 2004, 205–234).

⁵⁹ Българската литература и книжнината през XIII век (Под редакцията на Иван Божилов и Стефан Кожухаров). София, 1987, с. 19.

⁶⁰ Броят на неиздадените и непроучени български ръкописи от XIII в. според собствените ми проучвания и личния ми архив е около сто.

нието на първата част на приписката по принципа: „Има ли доказателства, че [еди-какво си] се е случило през XIV век, както и съществуват ли филологически и културно-историческите предпоставки [еди-какво си] да се случи през XIV век?“

Основният въпрос е дали книжовната дейност на стареца Йоан е предприета и осъществена по негова лична инициатива, или той е изпълнявал официално поръчение, възложено му от някого.

Книжовното начинание, за което се съобщава в приписката, включва следното:

- подбор на необходимите за превеждане и преписване книги в светогорските манастири и във Великата лавра [избраникътъ отъ гоѓдъ афонскии и лаиръ въгеноналааго щъца нашъ афонасий];

От възстановяването на Българската патриаршия до първата половина на XIV в. са изминали близо сто години. Кое налага да се издирват гръцки богослужебни книги и на византийски текстови корпуси (*тетраула* • *праийиа* • *литеургий* • *тими* • *Фалтири* • *официар* • *минея* • *агристи* • *вѣтъла* • *лѣстница* • *ислака* • *карлана* • *дорофа* • *патриархъ* • *антъшъ* • *и на либъга*), които да се преведат на български език [пукложивъшъ и въгъчъски къмъ български наше языкъ]? През изминалото време моделът на славянско богослужение в България би следвало вече да е утвърден, а църквите да разполагат с нужните за богослужението славянски книги. И още нещо трябва да намери обяснение: каква позиция на Атон ще да е имал старецът Йоан, за да получи свободен достъп до библиотеки и скриптории и правото да подбира нужните книги? Какъв е бил принципът, по който е извършен подборът? Ако е работил сам, колко време ще да му е било нужно, за да изтълни задачата си? Посочените в приписката книги и текстове са били вече преведени на старобългарски език⁶¹. Тези въпроси, адресирани към първата половина на XIV в., нямат отговори, основавани на исторически свидетелства.

⁶¹ От изброените в приписката книги само за словата на авва Доротей се считаше, че са превод от XIV в. Според К. Димитров, който изследва текстологичната история на превода, има и ранен славянски превод, запазен в двата преписа Чудов № 14 и Берлин № 53. Той посочва примери за архаични езикови черти от Чудов 14 (Димитров, К. Славянският превод на словата на авва Доротей в българската и руската ръкописна традиция // Търновска книжовна школа. Т. 8. Велико Търново, 2007, 305–321; Димитров, К. Авва Доротей. Слова. Велико Търново, 2013, 8–9). При работа *de visu* с Чудов 14 из също изолирах примери за езикови архаизми на всички равници, в това число и супинни форми.

Ако обаче отнесем подбора на книгите за превеждане и преписване към XIII век, въпросите получават отговори: възстановяването на православието и уредбата на славянското богослужение по византийския устав изисква в българските църкви да има славянски богослужебни книги като използванието по същото време гръцки книги. От старите славянски преводи трябва да се подберат текстове, които може да се използват и през XIII в., текстове, които наложително следва да бъдат редактирани, както и нови византийски съчинения, които да се преведат. Свободен достъп до книгохранилищата старецът Йоан е могъл да получи след авторитетното ходатайство на Иван Асен II пред *протоса* и представителите на манастирите при посещението му на Атон⁶².

- превеждане и преписване на избраните богослужебни книги и съчинения на византийски автори (*прѣложи и ѹсписа книгы...*);

Ако дейността на стареца Йоан се отнася към първата половина на XIV век, два важни фактора трябва да се имат предвид: факторът *време* и факторът *финансиране*. За превеждането и преписването на избраните книги е нужно продължително време и сериозно финансиране⁶³. През първата половина на XIV в. управляват Тодор Светослав (1300–1321), Георги II Тертер (1321–1322), Михаил Шишман (1323–1330), Иван Стефан (1330–1331); тук спадат и първите две десетилетия от царуването на Иван Александър (1331–1371). При кой от тези владетели ще да е започнала дейността на стареца Йоан, за да е била вече окончателно завършена през

⁶² Доказателство за това са дарствените грамоти на българския цар.

⁶³ Не бива да се възприема превеждането като акт: то е бавен и труден *процес* и факторът *време* е много важен. Извършеното от стареца Йоан се представя с резултата от работата му, но никога не е поставян въпросът колко време е продължила тази работа. Изброяните в приписката богослужебни книги и текстови корпуси са огромни по обем и ако става въпрос за превеждане от гръцки на български, *реалното време*, необходимо за извършването им, би било много продължително. Освен това проблемът за финансирането на подобна дейност (заплащане за труда на преводачи и преписвачи, високата цена на книгите, осигуряване на материали за тях — пергament, хартия, мастила, бои, техническата работа в ателието по подготовката на материалите за писане, по подвързването на книгите и пр.) се подминава като „кухненска“ работа, за която не се говори, когато се оценява качеството на „храната“. А всъщност това е изключително сериозен проблем и следва да се отчита с цялата му сериозност, когато говорим за машаб на книжовна дейност, представен в приписката (за цената на една ръкописна книга през средновековието вж. Федер, У. Крадецът на книги. За стойността на една ръкописна книга // Българска филологическа медиевистика. Велико Търново, 2006, 59–69).

втората четвърт на XIV век, когато книжовникът Методий преписва от „сладките изводи старцеви“? През този половин век има ли сведения за обновяване на богослужебните книги, за провеждане на книжовна реформа, за въвеждане на нова книжовна норма? Кой и по чия инициатива възлага на старец Йоан толкова значителна и отговорна работа? Кой е осигурил финансирането на това скъпо струващо начинание?

От изброяните владетели единствено за цар Иван Александър има исторически свидетелства, че е поддържал връзки с Атон⁶⁴, че през първите две десетилетия от управлението си е имал контакти с изявени български и византийски духовници и книжовници⁶⁵, че е бил щедър дарител на църкви и манастири, както и покровител на духовната българска култура⁶⁶. Действително ли патриарх Калист, който съобщава за посещението на Теодосий Търновски на Света гора, би премълчал толкова важната и авторитетна работа на старец Йоан, ако тази работа по същото време се е извършвала във Великата лавра? И ако атонската редакция на богослужебните книги през втората четвърт на XIV век се свързва с дей-

⁶⁴ Златопечатната дарствена грамота за Зографския манастир „Св. Георги Победоносец“ от март 1342 г., но няма сведения да е посетявал Атон. Дали няма връзка между *Зографската грамота* и първото посещение на Теодосий Търновски през 1346 г. да издири и събере всички слова за видението и деянието?

⁶⁵ В *Житието на преп. Теодосий Търновски* от патриарх Калист I се свидетелства, че още докато е в Парория, Теодосий по молба на Григорий Синаит два пъти се среща с Иван Александър и го моли за помощ, а царят отклика с готовност и щедро обдарява Синаитовия манастир (Харалампиев, Ив. Патриарх Калист. Житие на препод. Теодосий Търновски // *Търновски писмена*. Алманах за Търновската книжовна школа. Велико Търново, 5/2013, § 7, с. 148). Авторството на патриарх Калист I (1350–1353; 1355–1363) доскоро се подлагаше на съмнение заради липсата на гръцки оригинал на житието, но през последните години изследванията на М. Скарпа и А. Риго убедително доказват, че авторът е Калист.

⁶⁶ Патриарх Калист разказва подробно в житието на преп. Теодосий Търновски за пътуването през 1346 г. на Теодосий Търновски до Света гора (Харалампиев, Житие на препод. Теодосий..., § 7, с. 148), за събирането на всички слова за видението и деянието (Харалампиев, Житие на препод. Теодосий..., 2013, § 10, с. 154), за срещата на Теодосий с Иван Александър, на която обсъждат решението му да основе Кефаларевския манастир, за личното посещение и щедрата финансова помощ на царя за строителството на обителта, църквата, кулата и скриптория в Кефаларево, за книжовника Дионисий и за извършваната там книжовна дейност (Харалампиев, Житие на препод. Теодосий..., 2013, § 11–12, 157–159). Времето на царуване на Иван Александър се нарича *Сребърен век на българската култура*.

ността на стареца Йоан, на стареца Йосиф и на Закхей Философ на Атон⁶⁷, какви са предпоставките исихастът Теодосий Търновски да създаде Кефаларевския манастир с одобрението и материалната подкрепа на Иван Александър? Както свидетелства Калист, в Кефаларево се стичат монаси българи, сърби, угури и власи, а в скриптория към манастира работят опитни и талантливи преводачи. Текстовете, свързвани с Теодосиевия книжовен център, имат езиково-правописните характеристики на текстовете по атонската редакция. Как би следвало да се оценява книжовната дейност в Кефаларево? Може ли в рамките на втората четвърт на XIV век да се говори за две атонски редакции?

Отговорите на тези въпроси логично следват, ако дейността на стареца Йоан по превеждането и преписването на книгите се отнесе към XIII век. По първия фактор време дейността на стареца Йоан се разполага в широк диапазон: начало — посещението на Иван Асен II на Атон през април 1230 г.; междущлен етап — времето около възстановяване на Българската патриаршия и православието през 1235 г. (дотогава са изготвени славянските преводни образци на актуалните богослужебни гръцки книги и на други важни за този момент текстове; следващ продължителен етап — горната му граница се простира докъм края на XIII в. През този трети етап продължава работата по превеждане, редактиране и преписване на книгите. Старецът Йоан едва ли е работил сам, но книгите и текстовете, свързани с дейността му, остават с названието „сладки изводи старцеви“. За този трети етап доказателствата са филологически и те се съдържат в българските ръкописи от XIII век. По езика на преводите първата атонска редакция — според друг термин *светогорски извод* — се отнася към втората половина на XIII век⁶⁸, а езикът на издадените и

⁶⁷ Библиографията за изследванията по този въпрос вж. Йовчева, М., Л. Тасева. Атонската книжовна реформа // История на българската средновековна литература. София, 2008, 508—519.

⁶⁸ В изследванията си върху *Псалтира MacRobert* доказва, че още в преписи от XIII и началото на XIV в. се проявяват онези езикови особености, които е прието да се считат за признаки на атонската редакция. Тя се спира и на въпроса за съдържанието на термина *светогорски извод*. Ставащето ѝ по тези въпроси всъщност се основава върху езикови факти и това косвено потвърждава извода от настоящото изследване, че старецът Йоан е работил на Атон през XIII, а не през XIV век (Mac Robert, C. M. Problems in the Study of the "Athonite" Redaction of the Psalter in South Slavonic Manuscripts. — In: Studies of Medieval South Slavic Manuscripts. Proceedings of the 3rd International Hilandar Conference held from March 28 to 30, 1989. Belgrade, 1995, 195, 213; Mac Robert, C. M. What was *izvod Svetogorski*? // Русь и южные славяне. Сборник статей к 100-летию со дня рождения В. А. Мошина (1894—1987). Санкт-Петербург, 1998, 272—283).

проучени български ръкописи от XIII век се характеризира със смесица от архаизми и иновации⁶⁹. През XIII век са извършвани нови преводи, създавани са и оригинални съчинения⁷⁰, глаголически преводни текстове са били транслитериирани на кирилица (със или без редактиране), преславски кирилски текстове са преписвани (със или без редактиране).

По втория фактор *финансиране* отговорите на въпросите се основават върху историческите сведения от времето на Иван Асен II. Той създава една могъща държава не само по външни граници, по военна мощ и по политически авторитет на Балканите, а създава държава, могъща с духовност и култура⁷¹. Ако старецът Йоан е работил на Атон през XIII век, отговорът на въпроса кой е финансирали делото му, има своя логичен отговор. Освен петте грамоти на Иван Асен II за манастирите Ватопед, Зограф, Иviron, Великата лавра „Св. Атанасий“ и за Протата, славянските източници (в това число и смятаните за недостоверни или за фалшиви) съдържат свидетелства за изключителната щедрост на българския владетел към светогорските манастири. Това е и отговорът на въпроса кой е финансирал дейността на стареца Йоан.

- предаване на готовите преведени и преписани славянски книги на поръчителя (съчини и прѣдає вѣткыи и ст҃ынѧль цркви и вѣткыи вѣткыи и оукраси и тѣкоши и вѣткыи и вѣткыи и вѣткыи);

Сведеннието категорично посочва за кого са предназначени книгите, преведени и преписани на Атон: *за Божиите свети църкви на българската земя*. Старецът Йоан е изпълнявал възложена му задача, а щом книгите са предадени на българските църкви, това означава, че задачата

⁶⁹ Йовчева, М. Солунският октоих в контекста на южнославянските октоихи до XIV в. // Кирило-Методиевски студии, Книга 16, 2004, 193–198.

⁷⁰ Обобщение и преглед на преводите и оригиналните съчинения от XIII в. вж. у Йовчева, М. Търновският пантеон // История на българската..., 2008, 445–448.

⁷¹ Ако се знае много за строителството на църкви и манастири, за щедрите дарения, за грамотите, излезли от царската канцелария, за църковната политика, за невероятния дипломатически талант на Иван Асен II, понякога включващ и династически бракове и договорености, то една важна част от дейността му все още очаква своето признание и осветляване. Иван Асен II е държавник, европеец по дух, който вписва България в Европа като достойна част от нея. Дори виникането само в съдържанието на Дубровницката грамота разкрива държавническата мъдрост и далновидност на Иван Асен II.

е възложена от Българската църква или от Иван Асен II⁷². В историческите извори липсват сведения Българската църква през първата половина на XIV в. да е планирала и осъществила подмяна на старите богослужебни книги с нови. Единствено Григорий Цамблак съобщава за подобна кардинална книжовна реформа, свързана с богослужебните книги, но тя се отнася за времето след 1375 г., когато Евтимий Търновски е избран за патриарх (късък дръжка... управникъ... цркви преда... късък нока, въсък честна, и тъмъкъ съгласна, никогатъкима въ кръпости дъглатши, тако живеа пода...)⁷³.

Ако обаче отнесем това сведение към времето на Иван Асен II, всичко логично идва на мястото си: когато избраните книги от библиотеките и храмилищата на Атон са преведени и преписани, старецът Йоан ги събира и ги предава на българските църкви, за да се води по тях славянското православно богослужение.

* преписване и размножаване в България на ръкописите образци от преводите и преписите на старецът Йоан (и ѝре же миеси и лирети късен-ѣйци кышъ траудолюбенъ сникъ подражатлии оукрасиши ся дхокиркъ тако чада црквнаа сиѣтошбразиба*).

Ако действително през втората четвърт на XIV в. старецът Йоан е предал на светите Божии църкви по българската земя преведените и преписани книги, а монасите и миряните, подражатели на неговото трудолюбие, са размножили книгите, тогава *кой*, *кога* и *къде* е превеждал, транслитеридал, редактирали и преписвали текстовете, запазени в българските преписи от XIII в.? Защо тези преписи се характеризират със смесница от архаични и иновационни езикови черти, но стоят по-близо до староизводните текстове? Кой е финансирал през XIII век работата на преводачи, преписвачи, на специалистите по подвързването и оформлението на ръкописните книги? През XIV век йеромонах Методий преписва октоих *Син. 19* от изводите на старецът Йоан (ш елад'кий иэнодъ стар'цовъ), но го съставя по единната норма (единож. валогож, ш начала даже до кон'ца). И действително *Син. 19* е новоизведен октоих.

Логични отговори има, ако дейността на старецът Йоан е била през XIII век, когато Иван Асен II предприема важните стъпки, свързани с църковната политика на България. Именно тогава Българската църква се

⁷² Несериозно би било твърдението, че старецът Йоан самоволно е изbral, превел, размножил и снабдил българските църкви с богослужебни книги, без да има прерогативи за това или без официално да му е възложено да го извърши! Още по-невероятно е допускането, че би могъл сам да финансира скъпо струващото мащабно книжовно дело.

⁷³ Русев, П., Ив. Гъльбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София, 1971, с. 168.

нуждае от нови богослужебни книги в храмовете. Периодът за превеждането и преписването на книгите вероятно е започнал през 1230 г., но е продължил и след това и е приключиц най-вероятно през втората половина на века. Запазените български ръкописи от XIII век са малко и причините за това са две: *a)* през втората четвърт на XIV век е предприета и осъществена атонска редакция книгите, които изместват книгите от първата атонска (светогорска) редакция от XIII в.; *b)* реформата на Патриарх Евтимий налага замяна на старите славянски преводи и книги с нови, докати чисти и верни преводи⁷⁴.

Най-сериозният довод, на който се опира твърдението, че старецът Йоан е живял и работил през XIII в., може да се открие след анализ на времевите срезове в двете части на приписката от Син. 19, в която понятието *време* присъства експлицитно и имплицитно. Експлицитно е *времето*, когато Син. 19 е бил преписан, т.е. датировката на ръкописа. Това *време* е втората четвърт на XIV в. и представлява външната рамка, в която са вградени два текста с различни времеви рамки: *първият* текст е приписката за стареца Йоан, преписана от антиграфа на Син. 19, а *вторият* текст е приписката на йеромонах Методий, преписал и редактирали Син. 19. *Имплицитното* време в първия рамкиран текст съдържа четири времеви среза, които може да се представят по схемата: преводът на октоиха, извършен от стареца Йоан на Атон и станал *извод* за по-нататъшно копиране → междинни преписи от този превод на октоиха, съдържали вероятно сведение за дейността на стареца Йоан и направени в различно време от личен и антиграфът → антиграфът на Син. 19, извършен от анонимен книжовник след кончината на стареца Йоан и сведение за това е добавено в приписката („*къчнаа памъ ѹван'и⁸ стар'цоу* и то^ишм ткор'цеу⁹ наче же тъзойлиши то^и...») → самият препис Син. 19. Връзката между първата и втората рамка е началото на текст на йеромонах Методий: *понажди¹⁰ сѧ* и *ձѧ* • *ѿ слад'кий изводъ стар'цо¹¹* • и *исписа иѣколико книги*¹². *Имплицитното* време във втория текст съвпада с *експлицитното* време, т.е. времето на възникване на Син. 19, което е и общо времева рамка. Втората част на приписката е дело на преписвача йеромонах Методий и в нея той изброява *какви и колко книги*¹³ с преписал *ѿ слад'кий изводъ стар'цо¹⁴*, но в нея се съдържа и доказателството, че тя е по-късна от приписката в първата

⁷⁴ Споровете около значението на въск диктика оупразнив от *Пахвално слово за Евтимий Търновски* на Григорий Цамблак продължават повече от век и половина.

⁷⁵ И *исписа иѣколико книги* фалтири до тї членкы иѣ антихрїж ідї аѣствицѧ иї и юна антиг.

част. Методий съобщава, че е преписал този октоих от изводите на старец Йоан, но че отначало докрай го е съставил според единната норма, т.е. съставът, структурата и езикът са редактирани — октоих *Син. 19* е новоизведен.

Началото на *първата атонска редакция* следва да се търси през XIII (втората му половина?), а *втората атонска редакция* (единична залога) възниква и се формира през втората четвърт на XIV век. За жалост остават неиздадени и непроучени около сто български ръкописа от XIII век, а обективен отговор на многото въпроси се съдържа в езика на тези ръкописи. Всичко изложено дотук ще си остане хипотеза дотогава, докато на всички равнища не бъдат проучени системно и задълбочено запазените български ръкописи от XIII век.

Съществува още един довод в подкрепа на становището, че дейността на старец Йоан следва да се отнесе към XIII в. и това е употребата на *български* вместо *сърбийски* в приписката. Стремежът да се „припознае“ като българско славянското културно наследство доказва древността на Българската държава и праяката връзка на Търновското царство с Първото българско царство. Така Константин Кирил в *Успение Кирилово* е родомъ сын българинъ. Старецът Йоан е представен като ир^кложин'ша^ге йзъ гъръчески въ български нашиъ языкъ. Епохата на цар Иван Асен II включва усилията на този могъщ владетел да изгради културната идентичност на България като държава и на духовното, важна част от което е книжнината и литературата на XIII век.